

Kozák Gyula: hogy mi ezt túléltek...

PORTRÉVÁZLATOK A KÁDÁR-KORSZAK
VEZETŐIRŐL

Balassi, Bp., 2024., 432 old., 4800 Ft

Az üres asztalfiók a Kádár-korszak iránti hamis nosztalgia egyik szimbóluma. Értsd: jelentős tudományos mű nem maradt kiadatlan a létező szocializmus évtizedeiben Magyarországon. A szépitő emlékezet szerint voltak ugyan kivételek, tiltások, de ilyenkor nem a tárgy, a tartalom, hanem a szerzők renitens magatartása, nyelvhasználata miatt nem fértek be írásaik a Kiadói Főigazgatóság éves papírkeretébe. Aki tudomásul vette a helyes viselkedés és a reformdiskurzus szabályait, előbb-utóbb közreadhatta kutatási eredményeit.

A megírásuk évtizedében kiadatlan művek a teljesség igénye nélkül:

Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* [1974] Lukács Archivum, Bp., 1992.

Kemény István: *Futószalag a Motorkerékpár gyárban.* In: *uő: Velünk nevelkedett a gép.* [1977] Vita, Bp., 1990. 29–74. old.

Liska Tibor: *Ökonosztát. Felkészülés a mechanizmusreformra.* [1965] KJK, Bp., 1988.

Rupp Kálmán: *Egy termelőszövetkezet. Melléküzemeinek gazdálkodása.* Esettanulmány. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 1973.

Juhász Pál: *Megjegyzések a családi gazdálkodás elméletéhez.* Kézirat, 1977.

A könyvben közreadott tanulmány és a 36 életút-esettanulmány sorsa másként alakult. Nyers Rezső, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója, majd tudományos

tanácsadója támogatta a kutatást, de „a zárótanulmány – tekintettel súlyos konzekvenciáira – az ő óvatossága, engem (K. GY.), illetve az intézetet is óvó bölcsessége okán nem jelenhetett meg születésekor” (9. old.). Ezek a megfontolások egy hivatalosan támogatott, finanszírozott és menedzsel, nagyszabású kutatás következtetéseit és módszereit zárták el hosszú időre a nyilvánosság elől. A 2024-ben megjelent könyv háttere, információforrása az 1980–1984-ben „az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében a *Gazdaságunk szervezeti rendszere* kutatás keretében, Tardos Márton, a gazdasági mechanizmussal foglalkozó osztály vezetője irányításával folytatott *Vezetői életútvizsgálat*” (23. old.).

Kozák irányításával „A termelés és az irányítás különböző területén tevékenykedő 156 – gondos és alapos megfontolás alapján kiválasztott – vezetővel készült interjú, egyenként átlagosan 150–160 gépelt oldal terjedelemben (ami két-három, esetleg négy alkalommal lefolytatott beszélgetés eredménye 7–8 órányi hangfelvételt jelent)”. (25. old.)

A 25 ezer gépelt oldalnyi interjúszöveget több lépésben (esettanulmányok az interjúról, adatlap, lekódolt adatlap számítógépen) dolgozták fel. Az összefoglaló tanulmány és az esettanulmányok ezután 40 évig heverték Kozák Gyula asztalfiókjában (számítógépén?).

HASONLÓ ÉS ELTÉRŐ TULAJDONSÁGOK

Kozák szerint az életpályáján szerzett kapcsolati és tudástőke nagyban befolyásolta a vezetők viselkedését: „a megélt egyéni sors és a megélt történelem együttesen alakították ki a vezetők nézetrendszerét, világlátását, gazdasági-politikai beállítódását, reagálásait a jelenkori történésekre.” (31. old.)

A megkérdezett vezetők kivétel nélkül részei voltak a nomenklatúrának (kinevezésükhöz vagy leváltásukhoz az illetékes pártszervek hozzájárulása kellett). „A létező szocializmust legitimnek fogadják el, státusukat ebből eredeztetve szintén legitimnek tartják, s a hatalmi hierarchiába való beépültségüket [...]

normális állapotuknak tekintik.” (32. old.) Az interjúalanyokra jellemző a kitűnni akarás, az élenjárás. (47. old.) Ezért is kivétel nélkül megfeleltek a szocializmus káderpolitikájában alkalmazott hármas követelményrendszernek, ahol legfontosabb a politikai megbízhatóság, de szükséges feltétel volt a szakmai kompetencia és a vezetői képesség is.

Az egyezések mellett a kutatás során az életutak jelentős különbségei is kiderültek. A 35 esettanulmányból is több vezető számára a karrier terepe egyetlen munkahely volt, mások „a tárcán belül mozogtak”, és nem kevesen „a tárcák között mozogtak” (45. old.). A karrier íve is többféle: a lineáris ív emelkedés éppúgy megfigyelhető volt, mint a nagy ugrás, vagy éppen a pálya hullámozása.

A REFORMSKÁLA

A mai olvasó számára talán nem magától értetődő, de a múlt század második felében a hazai közgazdaságtudományi diskurzus középpontjában a gazdasági reform állt. Hogyan lehet, egyáltalán szükséges-e megszüntetni a vállalatok számára kötelező tervutasításokat? A nyereség növelésében érdekelt állami vállalatok, szövetkezetek között létrejön-e a piaci verseny? A bürokratikus koordinációt kiszorító piaci koordináció javítja-e a magyar gazdaság növekedési esélyeit? A vitázók egyetértettek abban, hogy a reform sikere nagyban függ a vállalatok vezetőinek támogató-elfogadó magatartásától.

A tanulmány talán legfontosabb állítása, hogy a nomenklatúra szabályainak megfelelő, a hármas követelményrendszert teljesítő vezetők különbözőképpen értékelték, érzékelték a gazdasági reformot, ezen belül az 1980-ban kezdődő második szakaszt.

Kozák „az egész életpályát, a vezetői életút lépcsőit, a konkrét döntéseket, a részvéleményeket figyelembe véve” a reformpártiaktól a reformellenesekig tartó „reform-skálán” helyezte el a megkérdezett vezetőket. A két véglet között találjuk az agrárreformereket, a retorikus reformereket, a tisztviselőket, a technokratákat és a technokrata ellenreformereket.

A *reformpártiak* (köztük a reformközgazdászok és a radikális reformerek) népes csoport: „ők maguk a reform, ők csinálják a reformot” (54. old.). Közülük az idősebbek „a bürokratikus és direkt tervutasításos rendszerrel szembeni kritika alapján váltak reformerré” (61. old.). A fiatalabb reformisták „a korszerű módszerekkel folytatott gazdálkodás hívei. Számukra már nyilvánvaló a magyar gazdaság nyitottsága, természetes, hogy nyelveket tanultak és rendszeresen külföldre járnak, járhatnak, ismerik a fejlett ipari országok technikáját, a vezetés (menedzsment) módszereit, a szervezési gyakorlatokat.” (62. old.) (A nyelvtanulás gyakoriságát, hatékonyságát Kozák túlbecsülte, a rendszerváltás után vezető beosztásban maradtak többsége idegen nyelven nem volt tárgyalóképes. Lásd Laki Mihály – Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredfordulóból Magyarországon*. Osiris, Bp., 2004.)

Az *agrárreformerek* is birtokolták ezt a tudástőkét, de ők elsősorban a közös kapcsolati tőkéjüket használták. A terepkutatásban felkeresett agráriusok (mezőgazdasági-élelmiszeripari vezetők) „a gazdasági hierarchiában betöltött szinttől függetlenül gyakorlatilag valamennyien elkötelezettek a mechanizmusreformnak” (84–85. old.). A történeti elemzésből kiderül, hogy számos körülmény (a szövetkezeti tulajdon sajátos működése, a mezőgazdaság súlya a kivitelben stb.) összejátszása kellett ahhoz, hogy a párt legfelső szintjén hatékonyan működő agrárlobbi számára éppúgy előnyös legyen a reform, mint a mezőgazdasági szövetkezetek elnökei számára.

Fontos értéke a tanulmánynak a *retorikus reformerek* megkülönböztetése. „A szövegek szintjén reformistának tesszük a retorikus reformer, de ha mélyebben megismerjük nézeteit, feltárjuk igazi viszonyát a reformhoz, akkor kiderül, hogy csak pozícióféltő alkalmazkodásból hirdeti a reformot.” (105. old.)

Nem elhanyagolható számú, a reform iránt közömbös *tisztviselő* is van a mintában. Ők „a szervezetet körülvevő gazdasági, politikai kör-

nyezet ingereire meg sem kísérelnek önálló választ adni [...] még az interjúszituációban is tartózkodnak az önálló vélemény kinyilvánításától.” (113. old.) Egyik alcsoportjuk a *főkönyvelőké*, „akik azt tekintik ma is feladatuknak, hogy számviteli ismereteik alapján rendet tartsanak a mindenkori rendeletek és szabályozók útvesztőiben” (116. old.). A tisztviselők másik jellemző alcsoportja az örök *alkalmazkodóké*, „akik a mindenkori rend nevében fejtik ki a tevékenységüket” (117. old.).

A reformskálán a *technokraták* következnek. „A domináns eleme ennek a mentalitásnak a műszakiség. A technokrata vezető nem ellensége a reformnak, de gyakran kritizálja, mert a reformfolyamatban sűrűn találkozok olyan elemekkel, amelyek számára akadályt jelentenek.” (129. old.) Másiként: a kapcsolati és tudástőkéjük jelentős részben műszaki ismeretekből és kapcsolatokból áll, ennek a hasznosításában érdekeltek. Ez ütközhet a reformmal, a reformkonform szabályozással. Náluk a feladat, a műszakilag kitűzött cél minden esetben determinált. „A célpont adott, csak a hozzá vezető utat kell kiépíteni. Az ágazati technokratának nem elsődleges célja, hogy a rendelkezésére bocsátott beruházási összeggel (tőkével) hatékonyan gazdálkodjon. Helyette az [...] hogy a műszaki cél létrejöjjön.” (133. old.)

Kozák Gyula külön csoportba sorolta a *technokrata ellenreformereket*. Céljaik, fontossági sorrendjeik megegyeztek a technokratákéival: a műszaki projektek megvalósítása. A technokrata ellenreformer „azonban nemcsak semmibe veszi, de támadja is a mechanizmusreform elképzeléseit, s igyekszik műszaki elképzeléseit a reform ellenében is megvalósítani” (137. old.).

A kutatás a gazdasági reform második szakaszának éveiben, 1980 és 1984 között zajlott, amikor a *reformellenesek* nyíltan nem támadhatták a párt éppen érvényes politikáját. A demokratikus centralizmus – értsd: a pártfegyelem – ezt nem engedélyezte. A reform ellenzői ezért aggályait fogalmazták meg: a reform nem kívánatos hatásait említették, a nagyvállalati munkások vélt érde-

két védték. Ők „a gazdaság egésze, a munkásosztály érdekeinek valódi képviselői, s részükről a kisvállalkozások, a kisüzemek, szövetkezetek csak epizódnak tekinthetők a magyar gazdasági élet történelmi folyamatában” (142. old.). Szerintük „a nagyvállalatok népgazdaságilag olyan jelentős értéket hoznak létre, amire a megváltozott piacos feltételek között már nem lennének képesek, és ez a népgazdaságnak okozna helyrehozhatatlan károkat” (146. old.). Ezért „a gazdaságban kettős irányításnak kellene érvényesülnie, az egyik vonatkozna általában a gazdaságban tevékenykedő szervezetekre [...] a másik pedig tartalmazná nagyvállalati preferenciákat, minden más gazdasági szervezet rovására” (149. old.).

FUTURE IN THE PAST

A mai olvasó számára különösen érdekes az a fejezet, amely az akkor fiatalabb – a múlt század nyolcvanas éveiben 40–50 éves – vezetőkről szól, akik még évtizedekig állami vállalati vezetők, szövetkezeti elnökök, az állami és pártapparátus fontos tagjai lehettek volna (a rendszer 1989-es összeomlását még senki sem látta), és akik – ma már tudjuk – néhány évvel később már a privatizáció fontos szereplői voltak.

Felsőfokú iskoláikat a kádári konszolidáció, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” időszakában végezték. Ekkor indult a munkahelyi pályafutásuk is. „A megelőző generációkhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb lett a társadalom nyitottsága és toleranciája, ha nem is érte el azt a szintet, amit [...] kívánatosnak tartanánk. A fölzárkózás Európához, ha nem is lett deklarált jelszó, de jelen volt a mindennapokban, mint ahogy a nyugati nyelvek tudása is egyre gyakrabban fogalmazódott meg szükségletként.” (162. old.) Akár munkás- vagy paraszti, akár polgári, értelmiségi családból jöttek, „a tudásnak, a tanulásban elért sikereknek megnövekedett a súlya, az értéke” (162. old.). A politikai aktivitás, a közéleti buzgalom (KISZ-funkció, párttagság már az egyetemen) azonban továbbra is segítette a karrierépítést. „A kommunista

párt hatalmának változatlan elvi és gyakorlati érvényesítése nyilvánvalóvá tette a fiatal generáció számára is, hogy az érvényesüléshez elengedhetetlenül szükséges a politika támogatása. Leszögezhetjük, hogy minél fiatalabban történt meg e felismerés, illetve ennek a gyakorlatba való átültetése, annál nagyobb esélye volt a fiatal szakembernek a hierarchiában a gyors előrejutásra.” (162. old.)

A SZELÍD CENZÚRA LEHETSÉGES OKAI

A mai – főként a fiatal – olvasó számára nehezen érthető Nyers Rezsőnek a tanulmány sorsát megpecsételő óvatos tiltása. Különösen akkor, ha Kozák Gyula tanulmányának állításait összevetjük a múlt század nyolcvanas éveiben könyvekben, folyóiratokban megjelent, hasonló tárgyú tudományos közleményekkel.

Csak néhány példa. A Kozák által is idézett Juhász Pál a termelőszövetkezetekben zajló nemzedékváltásról írt tanulmányában elemezte az eltérő vezetői mentalitásokat (*Megjegyzések a családi gazdálkodás elméletéhez*). Lengyel György a tervgazdasági elitbe kerülés különböző útjait mutatta be 1986-ban megjelent tanulmányában (*A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék, Bp., 1986.). Különösen tanulságos Szalai Erzsébet 1982-ben, a *Valóság* folyóirat 5. számában megjelent cikke, amelyben a reformot támogató és reformellenes vállalati vezetők szándékait és harcmódorát hasonlította össze (*A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok*). Az ipar irányításában dolgozók reformelkötelezettségének eltéréseiről is szól Csanádi Máriának az Ipari Minisztérium felállításáról szóló 1985-ös esettanulmánya (*Döntések kényszerpályán. Az Ipari Minisztérium kialakítása és működésének első éve*. Pénzügykutatási Intézet).

A vezetői társadalom rétegzettsége tehát nem volt tiltott téma a korabeli folyóiratokban, könyvekben. Mi lehetett tehát az elfektetés oka? Talán Kozáknak a reformdiskurzus íratlan szabályait figyelmen kívül hagyó, szabad nyelve, szókészlete is megfon-

tolásra készítette a reformpárti intézeti igazgató-tanácsadót. A valószínűbb ok a reformskála lehetett. Pontosabban a reformskála és a vezetőkkel szemben támasztott hármaskövetelmény együttes elemzése. Amelyből kiderült, hogy a pártfegyelem és a demokratikus centralizmus keretein belül, szabályait betartva, élesen eltérő mentalitású vezetők, vezetői csoportok kooperáltak, versenyeztek a késői szocializmus Magyarországon. Ezzel szembesülni kényelmetlen lehetett a rendszer urainak, és kockázatos Nyers Rezsőnek.

MAI TANULSÁGOK?

Bevezetőjében Magyar Bálint találoán *időkapszulának* nevezi a tanulmányt, a könyv második felében közreadott, 36 vezetőről készült esettanulmányt és az interjúkban említett személyek gazdag adattárát. Aki a Kádár-kor gazdaságtörténetét, társadalmi szerkezetét, elitjét, gazdaságszervezési módszereit kutatja, tanulmányozza, aligha mellőzheti a Kozák Gyula kitűnő könyvében olvasható tanulmányt és az élettörténet-eseteket.

Napjaink közgazdász, szociológus, politológus terepkutatóinak is hasznos olvasmány lehet a könyv. Hogyan lehet nem reprezentatív mintán kutatva érvényes megállapításokat tenni? Vagy legalább típusokat alkotni, jellegzetes magatartásokat leírni és elemezni. Az életutak feltérképezésével hosszú távú – több évtizedes, generációkat átívelő folyamatokat tanulmányozni. Az ilyen kutatás időigényes, nem is olcsó, ezért a publikációk számának gyarapításában érdekelt kutatók szempontjából előnytelen. Kozák Gyula könyvének sorsa és színvonala azonban bizonyítja, hogy kellő türelemmel és kitartással érdemes belekezdeni.

„Lelked legyen bekötve az élet kötésébe”

Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben. Szerk. Bányai Viktória és Dávidházi Péter. Kuny Domokos Múzeum, Tata, 2024. 212 old.

Számomra igazi ünnep a „*Lelked legyen bekötve az élet kötésébe*”. *Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben* című tanulmánykötet megjelenése. A címbeli „megéledés” az én lelkemben harmad évszázadnyi egykori műemlékvédő munkám már régóta nem is remélt pozitív visszacsatolásaként jelenik meg.

Az 1980-as évek végétől egyre több, a temetőkkel kapcsolatos védelmi ügy került az Országos Műemléki Felügyelőség, majd Műemlékvédelmi Hivatal asztalára: mauzóleumok, családi síremlékegyüttesek, egész temetők is, de csak a kisebb részük vezetett végül a védelem kimondására. Az eljárások akkoriban még szigorú kritériumát ugyanis – ellentétben nem egy mai üggyel – kizárólag számos szakember gondos vizsgálata, az értékek összehasonlító felmérése, szakmai konszenzus jelentette, aminek alapjául a *műemlék* másfél évszázad tudós generációinak munkája során kikristályosodott történeti-jogi definíciója szolgált. A rendelkezésemre álló adatok alapján jelenleg mintegy kéttucatnyi egész temető vagy nagyobb temetőrészt áll országos műemléki védelem alatt, a budapesti Fiumei úti nemzeti sírkert jelentős része mellett egy-egy régi sváb és szerb, valamint néhány református sírkert, a kétharmaduk azonban zsidó temető. Ez nem valamiféle „pozitív” diszkrimináció eredménye, nem kis részben a vallási előírások állnak a háttérben: bár a pesti Váci úti régi temető városrendezési okok miatt már a XIX–XX. század fordulóján felszámolásra kerülhetett, és vidéki kislakótelep az 1960-as években is elfoglalhatta zsidó temető területének nagyobb részét, de a vallás a temetők és a sírok „örök idejű” helyben hagyását írja elő. A holo-

kauszt következtében zsidók nélkül maradt vidéki települések hagyományos temetőképét sem uralhatta el a keresztény temetők összképét átalakító, igénytelen műkő a II. világháborút követően. De még ha mindenféle szempontból megfelel is egy terület a törvény szavának és értelmének, a műemlékvédelemben „sajátos műfajt” képviselő temetők és síremlékek megóvása akkor is nehezebb, mint az épületeké – nem állhat minden sírkő mellett műemléki felügyelő –, így a műemléki védelem alá helyezés különben indokolt esetekben is leginkább olyankor jöhetett csak szóba, ha maga a település, a közössége, valamilyen oda beágyazott szervezet kezdeményezte, már eleve mutatva a helyi odafigyelést.

A tatai izraelita temető országos védettségét megcélzó, 1995 novemberében kelt „javaslati dokumentációt” a város Polgármesteri Hivatala állította össze és adta be – Simonik Péter a mostani kötetben olvasható tanulmányából derül ki, hogy a kötet alapjául szolgáló, 2022-ben rendezett konferenciát is társrendezőként jegyző, a kilencvenes években egyébként a polgármesteri posztot betöltő Kerti Katalin és munkatársai kezdeményezésére. Itt érdemes megemlékezni a már elhunyt Nagy Klára építész-mérnökről, a megye hosszú időn át aktív műemléki felügyelőjéről, aki a kérést a legnagyobb készséggel továbbította a művészettörténeti javaslat elkészítése érdekében a hivatal tudományos részlegéhez, és a védési folyamat további lépései során is támogatta. Az 1996-ban elkészült vélemény a lehető legpozitívabb volt, és végül 2002-ben a teljes temetőt hivatalosan is műemlékké nyilvánították. Még ezt megelőzően került sor a bajai, a balassagyarmati, a pilisvörösvári, a lovasberényi, a pápai zsidó temetők védésére – ugyanabban az évben pedig a budapesti Salgótarjáni úti sírkert védelem alá helyezésére. Az utóbbi alapjául az a tudományos dokumentáció szolgált, amelyet jelen kötet első, a zsidók több évezredes diaszpóratörténetétől a helytörténetig tág áttekintést nyújtó tanulmányának szerzője, Komoróczy Géza professzor tanítványai állítottak össze az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

A 2006-ban megjelent megyei műemlékjegyzékből a kötetben Balogh István által idézett, valójában még az 1996-os tudományos javaslatban megfogalmazott indoklás szerint a zsidó temető „a nevezetes tatai vörös mészkő faragás típus- és mintakincs gazdagságának egyik utolsó tanúja, kronológiailag összefüggő együttese” (88. old.). Az e mögött meghúzódó szemléletmód valójában nagyon fontos szerepet játszott az akkori temetővédek mindegyikében: az ország többi vidéki zsidó temetője is két-két és fél évszázad helyi kőfaragásának tanúja, ugyanakkor némelyek inkább, mások kevésbé a regionális és országos központok műhelyeihez is kötődnek. A jelenleg védelem alatt álló temetők – az említettek kivételével – az Északi-Középhegység környékén és a Tiszántúlon – az egykori védési szándékok szerint mintegy „kifeszítik” az országot, többek között az újkori kőhasználat érintetlen tanúegyütteseiként is. A geológiai szempontból vörös tömött mészkő – a mindennapi szóhasználatban azonban a középkorban és az újkorban máig „vörös márvány” – egyszerre kultúrtörténeti és természettudományos vizsgálata a középkorra vonatkozóan érdekes eredményeket hozott, ezek azonban a belső-gerecei egykori és mai bányák (Tardos környéke) anyagmintáira épültek, és a Salzburg környéki kőanyagok ausztriai és délbajor elterjedésével vetették össze a magyarországi emlékeket. A gerecei bányák török általi kori használatára semmilyen adat nem utal – a törökök gyakorlata, forrásadatokkal és tárgyi emlékekkel egyaránt megtámogatva, középkori faragványok másodlagos felhasználását célozta. A tatai Kálvária-domb déli lejtőjén már ezt követően – Kövesdi Mónikának a kötetben található egyik jegyzete szerint az 1740-es években – nyitott bánya anyagait érdemes lenne a tardosiakhoz hasonló stabilizotóp-vizsgálatoknak alávetni, hogy kiderüljön, van-e esetleg szignifikáns különbség a két lelőhely között, ahogy az ausztriai Adnet és a gerecei Tardos között van. Attól tartok azonban, hogy ilyen eltérés ennyire kis földrajzi távolság mellett aligha áll fenn, és számunkra csak a tipológiai-művészettörténeti

elemzés, valamint a gazdasági logika marad. Az utóbbi szerint például a jellemzően ugyancsak vörös márvány anyagú, gazdag bajai sírkőegyüttes kialakulása során a szállítási távolság és a költségek szempontjából mindegy lehetett, hogy az anyagot Tatán vagy Tardoson bányászták-e, a közvetlenül a tatai bánya fölött elterülő temető sírköveihez azonban értelmetlen lett volna még akár csak a tíz-húsz kilométeres szállítás költségeit is vállalni. A műhelyek meghatározásában a XIX. század közepe után már segítséget nyújthat a céhes ipar kötöttségei alól felszabaduló kőfaragóknak a sírkövek aljára gyakran felvésett neve és telephelye. (Megjegyzendő azonban, hogy ezek gyakran nagyobb budapesti cégek vagy például Veszprém megyében veszprémi és székesfehérvári kőfaragók jelzései, így a nyersen odaszállított kőanyag tardosi vagy tatai eredetéről nem vallanak, ugyanakkor tatai műhelyjelzéseket a Balatontól északra is találni.)

Ahogy már említettem, a helyi szándék a temetőkkel kapcsolatban elengedhetetlen. Tatán az egykori önkormányzati kezdeményezés meghatározó volt, és a közreműködés máig tart: a városvezetés a jelen kötet alapjául szolgáló konferencia rendezését is támogatta, a polgármester megnyitóbeszéde a kötetben olvasható. Az önkormányzat kiadásában jelenhetett meg 2023-ban a *„Legyen lelke Isten árménykában”. A tatai zsidó temető története és 18–21. századi sírkövei* címmel az a monumentális, 717 oldalas e-könyv is, amely Kerti Katalin és Simonik Péter szerkesztésében minden további munka alapjául imponáló síremlékkatalógussal szolgál. Szerkesztői és jelentős mértékben anyaggyűjtői, szerzői helyi kötődésűek, de Balogh István és Mislovics Erzsébet már itt is közreműködött, mint a tágabb „külvilág” tudós képviselői, akik aztán a most megjelent konferenciakötetnek is fontos szerzői. A mindkét kötetet eredményező kutatási program *A tatai zsidó temető és 18–20. századi sírköveinek tudományos vizsgálata* címmel a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány pályázati támogatásával valósult meg. A projekt megfogalmazója és benyújtója a helyi Goldberger Alapítvány

kurátoraként Kerti Katalin volt. Az e-könyvet Bányay Viktória lektorálta, aki Dávidházi Péterrel együtt a 2022-es konferencia társszervezője lett, a most bemutatott kötetet ketten szerkesztették, és egy-egy tanulmánnyal gazdagították is.

A tanulmánykötetben Komoróczy Géza már említett, *Zsidó helytörténet, zsidó néptörténet* című írását Simonik Péteré követi, *Zsidó funerális emlékek és a tatai helytörténetírás* címmel. Simonik számára a térképen is ábrázolt tatai temető és részletes kutatástörténete lehetőséget nyújtott arra, hogy a temetőkből és más forrásokból nyerhető információs bázis általános helytörténeti jelentőségére rámutasson. A tatai temető olyan teljességben őrizte meg a település és környéke egykori zsidó lakóinak adatait, mint egyetlen más írásos forráscsoport sem. Itt valójában ismételt indoklást nyer a temető országos szintű védelme: történeti értéke, tudományos feldolgozása túlmutat Tata közvetlen környékén, a példamutató módszerek és általánosítható következtetések máshol is kamatoztathatók.

A zsidó temetőket művészettörténetészként elemző Csáki Tamás *Történeti forrásból műalkotás. Az újkori zsidó síremlékek művészettörténeti kutatásának előzményei* című tanulmánya európai tudománytörténeti szempontból közelít a magyarországi folyamatokhoz és emlékekhez, Hollandiától Hamburgon és Frankfurt, Prágán és Bécsen keresztül Szentpétervárig. Bécsújhely és Kismarton temetői, a legkorábbi évszámmal jelölt, középkori síremlékeink közé tartozó budai sírkövek is feltűnnek a Kaufmann Dávid, a budapesti Rabbiképző professzora ide illeszkedő munkásságát felvázoló bekezdésekben, és a szerző bemutatja a pesti Váci úti zsidó temető nagyon komoly veszteségekkel járó, alig dokumentált felszámolásának folyamatát. Ennek a folyamatnak a végpontját Lajta Bélának a Kozma utcában nyitott újabb temetőbe áthelyezett halottak emléket őrző, fehér márványból faragott, a kötetben fényképen is megjelenített két sírsztéléje jelenti.

Amit egyébként Tata szempontjából az országos védelem jelent, az a Csáki tanulmányában meg-

jelenő számos helyszínt illetően a világörökségi szint. A prágai zsidó emlékegyüttes már régebb óta védett, míg Speyer és Mainz középkori zsinagógáival és rituális fürdőjével együtt a worms-i temető nemrég lett világörökség. Hamburg-Altona szefárd temetője a világörökségi várományosi listán szerepel, és talán az amszterdami portugál zsinagógával és a Holland Antillák rokon emlékeivel együtt kaphatja meg a címet. Berlin és Bécs, valamint a lengyelországi Łódź 1900 körül keletkezett nagyvárosi zsidó temetőinek a közös nevezéshez vezető feldolgozása a pesti Salgótárján úti zsidó temetővel együtt kezdődött meg, de úgy tűnik, a szükséges intézményi háttér eltűnésével és a világörökségi jelölések körüli, nemzetközi megütközést keltő politikai-gazdasági játszmák következtében országunk kimaradhat a dologból.

Balogh István már említett, *A tatai zsidó temető korai emlékményének helye a hazai funerális örökségben* című tanulmánya a szerzőnek az egész országra kiterjedő korábbi vizsgálataira építve a tatai együttest országos összefüggésbe helyezi. A sírkert XVIII. századi sírkövei közül néhánynak a fényképe is illusztrálja azt a kutatási eredményt, hogy a mai országhatárokon belül itt található a legkorábbi dátummal rendelkező újkori zsidó sírkő, és a faragványok szerény díszei is korán adatolhatók – közöttük a levita-kancsó Tatára jellemző speciális ábrázolása is. A tanulmányban közölt adatok utólag igazolják, hogy az 1990-es évek műemléki védelmei az egyes temetők akkor még hiányzó részletes kutatásai nélkül is mennyire megalapozottak voltak. A szerző tanulmánya elején kiemeli a tatai temető legkorábbi síremlékeinek feliratait már 1922-ben publikáló, a vészkorszakban hívei sorsában osztozó Goldberger Izidor tatai rabbi úttörő munkásságát. Részben erre a munkásságra épít Mislovics Erzsébet *Goldberger Izidor öröksége nyomában. A tatai sírfeliratok jellemzői* című tanulmánya, amelyben a rabbi által gyűjtött és publikált, a 2023-as katalóguskötetben újraközölt és le is fordított korai sírfeliratokat, illetve a tatai rabbik és nevesebb

személyek síremlékeinek szövegeit elemzi a bennük található adatok csoportosítása és összehasonlítása alapján. A munka egyrészt további konkrét példákkal igazolja a Simonik Péter írásában kifejtett állításokat a tatai temető helytörténeti jelentőségéről, másrészt a vizsgált szempontok általános volta alapján nagyobb területek, akár az egész ország feliratainak egységes szempontú elemzéséhez nyújt mintát.

Már ebben a tanulmányban is megjelennek a sírkövekkel reprezentált nők és adataiknak a férfiak felirataival történő összevetése. A már nem összehasonlítható, a XIX. század utolsó harmadáig tartó időszak női sírköveit önálló csoportként kezelő, alapos vizsgálatok eredményei olvashatók Bányai Viktória *„Csupa dísz a királylány odabent”. Női szerepmodellek a tatai zsidó temető sírfelirataiban* című tanulmányában. Olyan forráscsoport ez, amely sok információval szolgál az általános férfivilágban rejtve maradó nők megismeréséhez – azzal a szerző által hangsúlyozott korláttal, hogy ezeket a feliratokat is férfiak fogalmazták, saját szempontjaik szerint. Érdekesekek például a sírfeliratok utalásai a dédszülőkre, és az ezekre vonatkozó magyarázatok: egy nő azzal érdemelheti ki, hogy megláthatja a negyedik generációt és a hosszú földi életet, ha férjét és fiait támogatja és buzdítja a tanulásban, a tudás megszerzésében. Abban, hogy ez engem különösen megérintett, nyilván szerepet játszik, hogy az én unokáimnak még két dédnagymamájuk is él, szereti őket, figyel rájuk, és beszélget velük.

Kövesdi Mónika *A Fischer-család emlékezete* című munkája a tatai zsidó temetőben eltemetett legillusztrisabb, szélesebb körben, országosan is leginkább ismert kerámia- és porcelángyáros családdal és síremlékeikkel foglalkozik. Ezek az emlékek kitűnnek a többi közül, a vörös márványból faragottak között is találhatók szokatlan, pillér formájúak, és még inkább különlegesekek a hasonló, de részletgazdagabb megformálású, kerámiából a család saját üzemében készült síremlékek. Az általam ismert, hasonló anyagú emlékek közül ezek a legkorábbiak,

a velük nyilvánvalóan semmilyen tervezői-gyártási kapcsolatban nem álló, további három kerámiaburkolatú budapesti síremlék a Kozma utcai zsidó temetőben már a XX. század első két évtizedében készült. A funeràlis emlékek körében teljesen egyedi minőséget képvisel a tanulmányban fényképen is bemutatott, a XIX. század közepén készített porcelán urna, amelynek töredékeire nemrég a család egykori városi lakóházának felújítása közben találtak rá, és amelynek a fehér alapra feketével festett, színvonalas kalligráfiájú német és héber betűs szövege a család egyik nőtagjának sírfelirata.

A kötetet Dávidházi Péter „*Emlékket hamvaikból fölserkenti*”. *Kommentár Dr. Weiner Dávid és családja sírfelirataíhoz* című, megrendítő írása zárja. A tatai temető két világ-háború között, fehér márványból faragott sírsztéléje héber és magyar feliratainak szinte minden betűjét megmagyarázó és értelmező elemzés – családi iratok, hagyatékban megőrzött dokumentumok és könyvek segítségével meglevénedő szemlékkel és adatokkal – egyszerre tipikus és részleteiben nagyon is sajátos családtörténetté áll össze, csak egy-két név és jegyzet útján fokozatosan élesztve a felismerést, hogy itt az irodalomtörténész saját családjáról emlékezik meg figyelmes szeretettel. Ebből az írásból világlik ki egyébként, hogy honnan jön és mit is jelent az egész kötet címében a zsidó sírfeliratokban fohászként megjelenő „Lelked legyen bekötve az élet kötésebe” bibliai idézete.

A tatai zsidó temető kapcsán régmúltról és jelenről, életről és halálról, érzésekről és szigorú tudományról egyaránt tanúskodó, megformálásában is példászerű tanulmánykötet szövegeinek a címtől a címig felvetülő köre így zárul be. Gratulálok.

(Elhangzott 2024. november 25-én a Tatán rendezett könyvbemutatón.)

Avantgárd nőírók, női alkotók

Szerk. Földes Györgyi. *Reciti, Bp., 2023. old., 218 old. Creative Commons, <https://www.reciti.hu/2023/8106> (Reciti konferenciakötetek 22.)*

Az akadémiai kutatóhálózat Irodalomtudományi Intézete 2022-ben azonos címen megrendezett konferenciájának előadásait egybegyűjtő kiadványt Földes Györgyi irodalomtörténész szerkesztette, és open access formában a Reciti adta ki 2023-ban. Földes Györgyi kutatásainak fókuszában az elmúlt évtizedben a történeti avantgárd női alkotói, ezen belül is az irodalom, a lapszerkesztés hazai és nemzetközi szereplői álltak. Egyfajta szintézisnek is tekinthető 2021-ben megjelent monográfiája, *Akit „nem látni az erdőben” – Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban* címmel (Balassi, Bp., 2021.), melyet Dobó Gábor recenzált (Dobó Gábor: Menjünk be az erdőbe! – Áttekintés az avantgárd-kutatás lehetőségeiről egy új kötet kapcsán. Földes Györgyi: *Akit „nem látni az erdőben”*: Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban. *Literatúra*, 48 [2022], 1. szám, 118–130. old.), arra biztatva a szerzőt s mindannyiunkat, akiket ez a téma foglalkoztat, hogy menjünk be ebbe az erdőbe! Az ITI konferenciájával Földes bizonyos értelemben eleget is tett ennek a felszólításnak az interdiszciplinaritásra nyitott szemlélettel.

Szerkesztői előszavában nem kínál szigorú kontúrokkal megrajzolt elméleti keretet ehhez a térben, időben és szemléletben széleskörűen gazdag szövegválogatáshoz, inkább csak egyes fogalmakhoz kapcsolódva – interdiszciplinaritás, intermedialitás, kanonizáció, földrajzi sokféleség, felejtés, hiány – orientálja az olvasót. Tisztán látja, hogy az avantgárd mozgalmakban részt vevő nők tevékenységének megértése olyan komplex problémakörrel szembe, amely nem kezelhető egyetlen diszciplína nézőpontjából. Erre utal Balázs Imre József is tanulmányában:

„a felejtés mintázatait maguk az éles diszciplináris elkülönítések (irodalomtörténet vs. művészettörténet) is meghatározzák” (172. old.). Vékony elméleti szálként a bevezetőben csupán a Földes korábbi munkáit is inspiráló Susan Rubin Suleiman népszerű „kettős marginalitás” teóriája jelenik meg (Susan Rubin Suleiman: *Subversive Intent, Gender, Politics, and the Avant-Garde*. Harvard University Press, Cambridge – London, 1990. 11–32. old.), amely a hazai irodalomtudomány számos képviselőjére hatott. Suleiman arra alapozza elméletét, hogy az avantgárd mozgalmak női alkotóinak teljesítményét és különösen a megítélésüket kettős hátrány sújtja: az avantgárdnak a századelő kulturális viszonyaiban elfoglalt periférikus pozíciója, amit tetéz a nők másodlagosnak minősített szerepe az erősen férfidominanciájú mozgalomban. Ma viszont, több mint harminc év múltán, talán épp e kötet szerzői segítenek ellenőrizni Suleiman tételének érvényességét.

Az avantgárd mozgalmakban működő nők helyzetének vizsgálatát Suleiman – a szürrealizmus feminista szempontú vizsgálatára alapozva – kettős elutasítottságukra, lényegében dupla deficitre építi, melyet tovább súlyosbít irodalomtörténeti elfeledettségük. E hiányok felszámolása elvezethet egyfajta jóvátételhez; kérdés azonban, hogy ez a lényegében deficit-alapú megközelítés nem a *ressentiment* érzését tartósítja-e a női alkotókkal kapcsolatos gondolkodásban, s nem hat-e kontraproduktívan az új megoldások keresésére a hagyományos kánonmintákkal szemben. A nyolcvanas évek végén, amikor Suleiman elmélete megszületett, súlya volt annak, hogy rámutatott a nőket elnyomó mechanizmusokra és a férfiszubjektum domináns pozícióira az avantgárd mozgalmakban. A nők láthatatlanságának ugyanis nem csak személyes tétje volt; nagyobb veszteség, hogy teljesítményük mint identitásképző erő társadalmilag hatástalan maradt. Történeti perspektívából nehéz érzékelni ezeket a folyamatokat, vagy rekonstruálni egy-egy korszaknak a női alkotókkal kapcsolatos reflexeit. Éppen ezért volt jó szerkesztői döntés a történeti példák mellett kortárs vagy

a közelmúlttal kapcsolatos eseteket is beilleszteni az itt recenzált kötetbe, mert plasztikusabban láttatják és visszamenőleg is segítik megérteni a történeti avantgárdal kapcsolatos problémákat. Ilyen például Jákfalvi Magdolna kitűnő tanulmánya Gaál Erzsébetről, vagy Porogi Dorka írása Monori Liliről. Porogi szövege a női alkotókkal kapcsolatos elméleti kérdésekre is élesen rávilágít, és kikezdi például Suleiman kettős margóelméletét. Monori sikerei csúcsán ugyanis önként vonult ki a mainstream színház világából egy Szentkirályi utcai pincébe, kivonulását és következményeit mégsem élte meg marginalizálódásként. Épp ellenkezőleg: ott talált meg egy olyan, egyszerre kényszerítő és felszabadító közeget, amelyben színészként hiteles, önmagával azonos lehetett, ami semmiképpen nem veszteség, hanem példa, erkölcsi és intellektuális győzelem.

A kötetben közölt tanulmányok az avantgárd mozgalmakban vagy a közeliükben működő nők pozíciójának, szerepeinek legszélesebb spektrumát mutatják be. De nem csak a témák, esetek, szereplők és sorsok sokfélesége teszi érdekessé ezt a szövegválogatást. Az itt megjelenő nézőpontok, elemzések támpontokat adnak a használatban lévő, a patriarchális mainstream kultúrák nézőpontjából kiinduló, sérelmi alapú narratívák újragondolásához is, amelyekben állandó elemként rögzült a nők alárendeltsége, kirekesztettsége, statikusnak elkönyvelt státusza. A szerzők arra mutatnak rá, hogy a margó vizsgálható úgy is, mint szabad, dinamikus, a patriarchális mintáktól ellépő, új paradigmák megformálására alkalmas közeg. Földesnek arra a kérdésére, hogy melyek a női művészet sajátosságai, ez is egy válasz lehet. Nem kívánom az összes írást egyesével elemezni, csak néhány aspektusból válogatok köztük, amit semmiképp ne tekintsen az olvasó minőségi szempontú szelekciónak.

Egyetérthetünk a szerkesztői bevezető azon állításával, hogy „feltűnően sok nő dolgozott alkalmazott területen, illetve előadóművészként” (7. old.). Azzal is, hogy a századelőn a hagyományos képzés lehetőségei nagyrészt el voltak zárva a nők elől,

„és gyakran csak az alternatív oktatási lehetőségeket vehették igénybe (például ritkán vették fel őket a hivatalos képzőművészeti akadémiákra)” (uo.). Azt is látnunk kell azonban, hogy az 1910-es és 1920-as években épp az alternatív, önszerveződő oktatás intézményei váltak a modernség tűzfészkeivé, ahol a hallgatók – szemben a hagyományos, alapvetően konzervatív szellemű művészeti iskolarendszerrel – korszerű, nemzetközileg kompatibilis tudást szerezhettek, ami alkalmassá tette őket arra, hogy komolyabb karriert fussanak be külföldön. Tematikusan ide sorolhatjuk például a Borgos Anna tanulmányában tárgyalt Madzsar Aliz tevékenységét, innovatív szerepét a testkultúra, a női testtudatosság, a mozgásművészet területén. Az alkalmazott területek rejtett potenciálját, amely erős dinamikát kölcsönzött a modernségnek, valójában a nők bontották ki. Ezen belül is például a fotográfia hatalmas szabad terepet nyitott meg előttük, amely nemcsak anyagi függetlenedésük lehetőségét hozta el, hanem öntudatot is adott számukra e műfaj művészetként való elismertetéséhez. Széchenyi Ágnes érzékletesen mutatja be a női fotográfia ikonikus alakját, Lee Milert, aki a teljes életet élő, sikeres, minden ízében szuverén XX. századi nőt testesíti meg.

Tipikus téma a művészpárok problematikája, a reflektorfénybe kerülő fél mellett elhalványuló társ – akár nő, akár férfi – tehát a „háttérembe-” szerepe, pozíciója, amelyet 2018-ban *Modern Couples: Art, Intimacy and the Avant-garde* címmel nagyszabású kiállításon tematizált a londoni Barbican. A jelen kötetben Karafiáth Judit szentel tanulmányt ennek a bonyolult kérdésnek André Breton feleségeiről, Simone Kahnról, Élisá Bretonról és Jacqueline Lambáról.

A kötet és általában e téma egyik vezérmotívuma a felejtés problematikája, amely mára gazdagon kutatott kultúrtörténeti kérdéssé lett, s mint ilyen, hasznos támpontokat adhat a női életművek további vizsgálatához. A felejtés itt elsősorban a kánonon kívüliség aspektusára vonatkozik, a szerzők és életművük sorsára és azokra a konstellációkra, amelyek miatt

eltűntek az időben vagy kiemelkedtek elsüllyedtségükből. De nem tekinthetünk csak negatívumként az elfelejtettségre, a hiányra, hiszen az is része a kánonképződés logikájának, az eltűnés, felemelkedés dinamikájának. A dolgok, életművek, személyek felbukkanása mindig erős fényt vet és sokszor helyezi új megvilágításba a már ismertnek vélt dolgokat, sőt az egyes diszciplínák hiányosságaira is rámutat.

Két tanulmány konkrétan is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Az egyik Balogh Magdolna *Felejtés és az újrafelfedezés között* című szövege Stanisława Przybyszewska lengyel drámaíróról. A tragikusan fiatalon, mindössze 34 évesen, nyomorúságos körülmények között elhunyt Przybyszewska tipikus esete azoknak a szerzőknek, akiknek életükben nem sikerült elképzeléseiknek megfelelően érvényesülniük, bár tehetségük erre predesztinálta volna őket. Przybyszewska azt a kortárs, tulajdonképpen elitellenes gondolatot képviselte, hogy a magaskultúrához a tömegmédián keresztül vezet az út, aki ott szélesebb publikum előtt nevet szerez magának a cikkeivel, íróként is népszerű lesz. A magyar közegben igazán csak színházi berkekben ismert író leghíresebb műve az 1929-ben írt, a *Danton*-ügy című drámája volt. A darabot még életében két lengyel színházban is játszották, 1931-ben Lwówban (a mai ukrainai Lvivben), illetve két évvel később Varsóban. Pár előadás után azonban levették a műsorról. Ezt a 29 évesen írt darabját a lengyel alternatív színház csak jóval halála után, 1967-ben fedezte fel, de igazán világhírűvé Andrzej Wajda tette, aki 1983-ban *Danton* címmel filmet forgatott a drámából. Przybyszewskáról elmondható, hogy karrierje szédítő magasságokat és mélységeket járt be. Talán többek között ezért is vált problematikussá életművének értelmezése. Nem utolsósorban azért, mert ez a fiatal nő a kortárs radikális filozófiai és szellemi áramlatoktól áthatott műveiben zavarba ejtő bátorsággal nyúlt korának súlyos társadalmi kérdéseire, igazi „férfitémákhoz”.

Balázs Imre József *Avantgárd, emigráció, női alkotók: a felejtés struktúrái:*

Eppinger Weisz Margit és Madeleine Kemény Szemere című írásában arról szól, hogy a diaszpórában élő művészek helyzete nem is kétszeresen, hanem háromszorosan marginalizált, és „újraintegrálásuk a magyar köztudatba sokszoros nehézségbe ütközik” (171. old.). Eppinger Weisz Margit nemcsak művész, hanem szervező, menedzser, „kapcsolatember” volt, aki néhány kiállítás erejéig olyan nagyságokat vonzott be a magyar szcénába, mint Corneille és Jacques Doucet, ám végül a koalíciós évek végén Argentínában telepedett le. Madeleine Kemény Szemere a neves szobrász, a komoly nemzetközi karriert befutó Kemény Zoltán felesége volt. Az ő festői pályájára nagy figyelem irányult a húszas években, s ezzel az ambícióval ment ki Párizsba 1930-ban. Művészeti aktivitása házassága alatt háttérbe szorult, viszont szervezői tevékenysége, kapcsolátpítő tehetsége felerősödött, elsősorban a nemzetközi térben.

E történetek szereplői nem csupán azért tűntek el a művészettörténet horizontjáról, mert külföldre emigráltak, hanem azért is, mert az egyes diszciplínák önmagukban sokszor eszköztelenek az Eppingerhez és Szemeréhez hasonlóan, művészet-szervezőként, különböző közegek közötti közvetítőként hatást gyakorló szereplők értékeléséhez.

A kötet kissé öszvér megoldása, hogy a 14 tanulmány közül három magyar szerző (Balázs Eszter, Bagdi Sára, Borgos Anna) szövege angol nyelven íródott, ami másfelől persze nyereség is. Ennek oka, hogy a konferenciát nemzetközinek hirdették meg, és már ott is kissé sután hatott, hogy az előadók angolul beszéltek a magyar közönséghez. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem docensét, a magyarországi közegben jól ismert Balázs Imre Józsefet kivéve a kétnapos eseménynek egyetlen nem magyar előadója volt, az olomouci Palacký Egyetem kitűnő professzora, Hubert van den Berg. Értjük, milyen kényszerek állnak e megoldások háttérében, hosszú távon azonban érdemes számot vetni azzal, hogy a magyar avantgárd női szereplőinek sikeres integrálása, az értelmezésükhöz szükséges hatékony módszerek

és konstruktív szemlélet kidolgozása nem képzelhető el valódi nemzetközi párbeszéd nélkül.

SASVÁRI EDIT

Szécsényi Endre: A modern esztétika feltalálása

Megjegyzések a brit esztétika kora modern történetéhez. Gondolat, Bp., 2024. 185 old., 4500 Ft (e-könyv)

Az esztétika tudományának története ingoványos terület. Ennek egyik oka magának az „esztétika” fogalmának diffúz volta, ami leginkább akkor szembetűnő, mikor történetileg közelítjük meg. Ha a filozófia egyik ágának tekintjük – s ez az esztétika diszciplínájának, mondhatni, „hivatalos” felfogása (ilyenként alkotta meg a fogalmat Baumgarten a görög „érzékelés” szóból 1750-ben) –, akkor a XVIII. század előtt aligha beszélhetünk esztétikáról. Ha azonban például a szépség tapasztalatának vagy a műalkotások okozta élményeknek a megragadásaként, vagy különböző hatásokat, élményeket kiváltó művek létrehozásának módjait taglaló elemzések foglatának tekintjük, akkor az „esztétika” mindig is létezett – a szépre való reflexió a gondolkodás kezdetéig nyúlik vissza, és ha az esztétikához tartozónak tekintjük a műalkotások természetének taglalását, akkor a művészetekre való reflexió, a poétika, vagy akár a retorika és a „kritika” bizonyos részei is a történetéhez sorolhatók. A másik oka annak, hogy e tudomány története ingoványos terület, az, hogy sok olyan szöveget és reflexiót tekinthetünk részének, melyek mai szemmel nem nevezhetők „tudományosnak”, s e kritérium hiányában különösen nehéz eldönteni, mi sorolandó a tudomány történetébe. Némiképp elnagyoltan e problémák megoldására tett kísérletnek érthetjük a „modern esztétika” kifejezést, mely a XVIII. századtól gyakorolt filozófiai diszciplínát jelöli. Am akár Baumgarten *Aestheticáját*, akár Kant harmadik kritikáját teszszük meg a már „modernnek” tekin-

tett „esztétika” teljes fegyverzetben való megjelenésének, a diszciplína kezdeteinek, kialakulásának, előtörténetének vizsgálata akkor is olyan területre vezet, ahol nem feltétlenül tudományos vagy filozófiai igénnyel írt szövegekkel találkozunk, melyek a ma már az esztétikához tartozó kérdéseket a legkülönbözőbb, a „modern esztétikán” kívül eső kontextusokban tárgyalták. Éppen ezért az is gyakran kérdés, hogy mennyire érvényes, vagy netán anakronisztikus „esztétikáról” beszélni annak modern fogalma előtt, és az ebből fakadó módszertani és historiográfiai problémák gyakorta beárnyékolják az esztétika történetének kutatását. A hagyomány ugyan rögzített különböző szerzőket, szövegeket a modern esztétika korai, avagy előtörténetének részeként, de az is a hagyomány részének tekinthető, hogy esztétikatörténetek azon vitatkozzanak, valóban megragadhatók-e egyes, a modern esztétikában kulcsfogalmaknak számító eszmék a diszciplína kezdeteinél, avagy ott még egészen másképp kell értelmeznünk vonatkozó gondolatokat, s hogy akkor kik is valójában ez első „esztéták”.

Ha most azzal folytatnám, hogy Szécsényi Endre új könyve azzal a meghökkentő tézissel indul, hogy az első esztéta Loyolai Szent Ignác, inkább bombasztikusan fogalmaznánk, mint pontosan, de talán azt sikerül érzékeltetnem, hogy *A modern esztétika feltalálása* című monográfia sok tekintetben igen eredeti mű. A szerző egyáltalán nem lép ugyan fel az eredetiség igényével, legalábbis nem azon a zengzetes módon, ahogyan itt ezt bevezettem (a könyv első mondatában kijelenti, hogy „nem egy új vagy alternatív esztétikatörténetet fog elővezetni” [6. old.]), ám az esztétika modernségét a hagyományos történeti narratíváktól igen eltérő módon kezeli. Megközelítésének legfontosabb eleme, hogy az elemzés tárgya nem a szépség és kapcsolódó fogalmak elméleteinek, egy filozófiai diszciplína kezdeteinek, de még csak nem is a művészetekre való reflexióknak a taglalása, hanem egy „tapasztalati forma” (8. old.) körülírása – Szécsényi a „modern esztétikán” egy olyan, korábban nem volt, a XVII. és kora XVIII. században kialakult tapasztat-

lat megjelenését érti, melyet „esztétikainak” nevezhetünk. Ezt az „esztétikai” tapasztalatot (hogy az utolsó oldal összefoglalásából szabadon idézzek) a könyv az érzékeken keresztüli bevonódáson, érzelmi felajzottságon, elvarázsoltságon, álomszerűsége, a természeti környezetben való mozgáson, az érzékiben tapasztalt spiritualitás tartós élményén, a látható és a láthatatlan, illetve a megformált és a formátlan szembenállását elmosó érzékelésen keresztül ragadja meg. Bár nemegyszer rámutat a körvonalazott tapasztalat kapcsolódási pontjaira a hagyományosan modernnek nevezett esztétika egyes bevett kategóriáival (elsősorban a fenséges-sel), azt is állítja (168. old.), hogy a könyvében tárgyalt tapasztalat a rendszeres filozófiai esztétikában kevés figyelmet kap, s az sokkal inkább a hétköznapi élet esztétikájának és más olyan mai irányzatok előzményének tekinthető, melyek a művészetközponitú esztétikát igyekeznek leváltani. (S valóban, a könyvben nincs szó műalkotások kiváltotta élményről – amit Szécsényi esztétikai tapasztalatnak nevez, az szerinte a természettapasztalatban formálódott meg.) Vagyis bár Szécsényi nem lép fel egy alternatív esztétikatörténet bevezetésének igényével, implicit módon mégis egy olyan narratíva lehetőségét sugallja, melyben a hagyományosan modern esztétikának tekintett filozófiai diszciplína esetleg akár a diszkontinuitást testesíti meg, kitérő egy olyan esztétikatörténetben, amely az itt elemzett tapasztalat körvonalazásával kezdődik. Sietek hozzátenni, hogy ilyen nagy ívű következtetést, amely kiiktatna kétszáz évnyi filozófiai reflexiót az „esztétika” történetéből, a szerző nem gondol levonni. Az mindenesetre nagyban hozzájárul e könyv innovatív voltaához, hogy az esztétika történetének kezdeteit nem mindenáron a modern filozófiai esztetikával való folytonosságra kívánja építeni. Nemcsak arról van szó, hogy azokhoz csatlakozik, akik régóta érvelnek azon teleologikus narratíva ellen, amely a korai esztétika történetét Kant *Az ítéleőrő kritikája* fele haladó folyamatként látja, de arról is, hogy Szécsényi könyvének implikációi a történeti folytonosság és törés

komplex összjátékát is beemelik az esztétikatörténetbe. A könyv bevezető fejezete felvázolja az esztétika tudománytörténeti kontextusait, létező narratívákat és előfeltevéseiket, ám az, hogy ezt jobbára kritikusan teszi, sem jelenti, hogy Szécsényi sutba dobna a hagyományt. Sokkal inkább azt jelzi, hogy a könyv számot vet azokkal a fogalmi és történeti nehézségekkel, amelyek az esztétikatörténet kezdeteinek kutatását jellemzik. A kontinuitás és diszkontinuitás együttesének szem előtt tartása tekinthető reakciónak ezekre a nehézségekre, s ez a historiográfiai gesztus nagyban növeli a könyv meggyőző erejét.

A kontinuitás nemcsak abban jelenik meg, hogy Szécsényi ugyan a filozófiai esztétika fogalmaitól és szókincsétől nagyban eltérő gondolatokat elemez, melyeket mégis az esztétikaként ismert tudomány részeként tárgyal, de abban is, ahogyan az „esztétikainak” nevezett tapasztalat megjelenését magát igen távoli hagyományokkal véli folytonosnak. Az első fejezet Szent Ignác és más jezsuiták ájtatos lelki gyakorlataiban ismeri fel az esztétikai tapasztalat előtörténetét. Ők tehát (a fenti hatásvadász kijelentést pontosítva) nem az első esztéták, hanem egy, a könyv által vizsgált korban megformálódó tapasztalat előfutárai, akik hatással voltak az „esztétikai” (a könyv általában ezzel az idézőjeles terminussal utal a vizsgált újfajta tapasztalatra) megjelenésére és megragadására. Szécsényi kiindulási pontja az Órigenésznél megjelenő „spirituális érzékek” teológiai eszméje, amely aztán megújuló formákban megtalálható Szent Ignác vagy később Szalézi Szent Ferenc ájtatos gyakorlataiban; az esztétikumhoz az köti ezt a hagyományt, hogy abban a spirituális érzék nem határolódik el a fizikai érzékektől. A *gustus spiritualis* ezen hagyományában az érzékek között az ízeletés válik a „modelljévé” a meditációban elérhető élménynek, mint „az egyetlen olyan érzékünk, amely egyszerre nyújtja a tárggyal való közvetlen eggyé olvadást, az azonnali megkülönböztetést és élvezetet” (21–22. old.), ez pedig kapcsolatot teremt a (szintén jezsuita) Baltasar Gracián *gusto* fogalmával, melyet az esz-

tétikatörténet a „modern esztétikát” megelőző „ízlelesesztétika” egyik forrásaként tart számon. Egy másik (a bevett narratívákból jobban ismert) hagyomány, melyre az új tapasztalat megformálódása és megragadása támaszkodott a tudom-is-én-micsoda fogalma, melynek hatása és kezelése szintén fontos történeti szál az esztétika „feltalálásában”. Ezen előtörténet nyomaira, az esztétikummal való összefüggéseire Szécsényi a további fejezetekben is sokszor emlékeztet, nemcsak a XV–XVI. századokba visszanyúlva, de a francia és spanyol XVII. században – Gracián, Dominique Bouhours és mások műveiben – is felvillantva egy eszmetörténeti hagyomány nyomait. A további fejezetek azután a kora XVIII. század brit gondolkodásával foglalkoznak, főszerepben Lord Shaftesburyvel és Joseph Addisonnal, akiket a hagyományos esztétikatörténet is a „kezdek” kulcsfiguráinak tart, de George Berkeley személyében a bevett narratívákban lényegében soha meg nem jelenő szereplővel is találkozunk.

Ám akár az esztétika korai történetében már kanonizált szerzőkkel foglalkozik, akár sem, Szécsényi nem elméleti konstrukciókat tárgyal, hanem mindenhol egy tapasztalati komplexum megjelenésére figyel. Ennek az „esztétikainak” nevezett tapasztalatnak a lényege „az érzékinek és az érzék felettinek vagy spirituálisnak újfajta és szoros összekapcsolás[a], amelyben az előbbi sem nem [...] egy eldobható eszköz az utóbbi eléréséhez, sem nem csak [...] metaforák tárháza az utóbbi nyelvi megközelítéséhez, hanem egy nélkülözhetetlen és végig jelen lévő összetevő, amely a tapasztalat konstitutív keretét szolgáltatja” (8. old.); modernsége „éppen abban áll, hogy túllép a szellem ösztönzésének instrumentális funkcióján: immár meg akarja ragadni az istenit az érzékiben és meg is jeleníteni érzékiként” (9. old.).

Úgy vélem, a kontinuitás és diszkontinuitás kettősének egy változatát ezekben a megfogalmazásokban is felismerhetjük. A modern (rendszeres filozófiai) esztétika egyik lényegi kategóriája az esztétikai szféra autonómiája, vagyis az, hogy az esztétikum elkülönül a logikától, a moráltól,

a teológiától stb., tehát minden nem pusztán és önmagában esztétikai megismerésmódtól; ezért az esztétika tudománya maga is elkülönül más diszciplínáktól, melyek az esztétikai tapasztalatot kívüli (teológiai, metafizikai, ismeretelmélet stb.) motivációkkal vagy célokkal magyarázzák az esztétikai élményt. A fenti idézetekben (pl. abban, hogy az esztétikának nincs instrumentális funkciója) is e nézet visszhangjai hallatszanak. Ugyanakkor Szécsényi esztétikai tapasztalatként végig spirituális élményről beszél – ezt az élményt a fizikai érzékelés (*aisthesis*) konstitutív szerepe teszi (szó szerint) „esztétikaivá”, amely azonban ugyanolyan lényegileg spirituális, mint érzéki. Akár úgy is tűnhet, hogy tehát ennyiben ez a tapasztalat nem „autonóm” (és így nem a modern értelemben „esztétikai”). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a könyvben nem jelenik meg problémaként, és nem is akként emelem ki. Szécsényi megközelítésének lényeges pontja, hogy az autonómia kérdése egyáltalán nem áll mondandójának és elemzéseinek útjába. Az általa elemzett „tapasztalati dimenzióról” azt állítja, hogy annak „síkja nem esik egybe az epistemológiai, morálfilozófiai, filozófiai antropológiai, teológiai stb. érdeklődés síkjaival. Ezek a további beszéd-módok mintegy merőlegesen állnak »az esztétikaira«: van metszéspontjuk, ahol összekapcsolódnak és össze is kapcsolják őket, de önmagában e közös felületek egyikének vagy másikának rekonstrukciója és bemutatása nem fedi le maradéktalanul az éppen születő »esztétikai« szféráját, nem tárja fel a benne rejlő teljes potenciált. Tehát mindig van valami többlet, amelyet egy (vagy esetleg egyszerre több) másik beszédmód felől kontextualizálva nem érünk el vagy nem értünk meg.” (Uo.) A tárgyalt korokban és szövegekben hiába is keressünk az autonómia eszményét, és a könyv nem is tételezi azt, hanem az itt említett „többletnek” ered a nyomába. Ezáltal pedig tárgyat egyszerre le is választja a rendszeres filozófiai esztétika autonómiaszféryéről, miközben az autonómiagondolatot nagyon is megidéz, így a modern értelemben is „esztétikainak” nevezhető

tapasztalat formálódását vizsgálja. A könyv ezen aspektusa is hozzátartozik ahhoz, ahogyan az esztétikátörténet folytonosságaira és töréseire egyaránt épít.

Említék az autonómiát illető ezen – véleményem szerint termékeny – ambivalenciára egy példát, mely ugyan csak egyike a műben elemzett azon területeknek, ahol Szécsényi a korban formálódó esztétikumot felismeri, de amely jól érzékeltetheti azt, ahogyan a könyv valóban egy tapasztalatra és a leírásaiban rejlő „többletre” figyel. A könyv több, a modern esztétikához sorolt, bár „autonómnak” nem nevezhető kategóriát vezet be, így például a már említett *gustus spiritualis* és spirituális gyakorlatok mellett, az „ádami tekintet”, az „éber-álmot”, az „elvarázsoltságot”. Ezen új esztétikai kategóriák egyike a séta is. Az ezt taglaló 4. fejezet összeveti a séta során átélt tapasztalatot a könyv elején tárgyalt lelkigyakorlatokéval, azáltal, hogy mindkettőt „időben kibomló” tevékenységként mutatja be. A sétában az érzékelés tapasztalatát az egyén „és folyamatosan változó környezetének a dinamikája szervezi”, s új lelki dimenziókat és perspektívákat nyitva olyan „hangoltság” kialakulását teszi lehetővé, amely hozzásegít az „esztétikai” tapasztaláshoz (103. old.). A fejezet elemzéseiben a séta kiemelten fontos aspektusai a mozgás, a gyakorlat, a performativitás, a terek kiterjedése és a rajtuk való áthatolás időbelisége, melyek Szécsényi szerint mind konstitutív elemei a modern esztétikai tapasztalatnak, kibővítve többek között a festőiség, a fenséges, vagy a táj- és kerttapasztalat hagyományosan tárgyalt esztétikai kategóriáit. „A modern (esztétikai) tájkép feltalálása”, írja, csak akkor vált lehetségessé, amikor az allegorizálás, a klasszikus irodalmi hagyomány tapasztalatokat meghatározó keretei, vagy a keresztény platonikus megközelítések által támogatott „vertikális emelkedés” (az ekként elképzelt „szellemi megtisztulás”) struktúrái átadták helyüket „a természeti látvány horizontális [...] megragadásának” (112. old.). Ez a „horizontális” megragadás teszi lehetővé az élmény időben és térben való érzéki megélését, míg a „vertikális”

megragadás lényege az élményen való felülemelkedés, amelyet az élmény leírásai az allegória, irodalmi vagy filozófiai konvenciók révén fejeznek ki. Ezen horizontális tapasztalat genealógiáját Szécsényi több példán keresztül érzékelteti, melyek közül az egyik Gracián *El Criticón* című allegorikus regényének első része (1651); ebben a főhős, akit farkasok neveltek, s egy barlang mélyén nőtt fel, egy földrengés nyomán egyszer csak megpillantja a barlangon kívüli fényt, a külvilágot. Szécsényi „a természetbe való kilépés újfajta modelljeként” (112. old.) értelmezi a regény egyes szakaszait. Ennek oka, hogy a megrendítő, szenvedélyes érzelmi hatások, melyekről a hős beszámol, nem valami magaslati pozícióból a világ egészére való letekintés, és nem is valami allegorikus felfelé tekintés („megtisztuló felemelkedés”) eredményei, hanem „a dolgok természetében elmerülő” horizontális, nem intellektuális, hanem érzéki résztvevő élményből fakadnak – bár a regény és ilyesféle jelenetei allegorikusak, érvel Szécsényi, történetileg igen fontos, hogy „a világegyetem kertjében” való, az említett vonásokkal rendelkező sétálás „a földi, érzéki, hétköznapi szcénák mindig megújuló és kifogyhatatlan” örömeinek forrása, s a hős ezen keresztül tapasztalja meg az „isteni jelenlét[et]”. A könyvben legrészletesebben tárgyalt Joseph Addison esszéiben (a gyakorta a modern esztétika kiindulópontjának tekintett *A képzelőerő gyönyöreire* című esszesorozatban) elhangzó kategóriák – a szépség, az újszerűség és a nagyság – változatainak előfordulásai a könyv egyik fontos szervező elve, s Szécsényi Gracián regényében is ezeket megelőlegező „protoesztétikai” kategóriákat ismer fel a világ látványának és a felette érzett örömeknek leírásaiban, melyek révén, ahogyan a sétáló bejárja, mintegy „esztétika-igaz újjáteremt[i]” a vidéket. A sétáló mozgása lehetővé tesz egy újfajta észlelésmódot, melyben „a sétáló [...] a természeti látványban és nem azon túl érintheti meg a transzcendenst” (113. old.). A „horizontális” megragadás egyéb ismérvei mellett tehát olyan észlelésmód, amelyben az esztétikai élvezet nem vezet valami máshoz, ha-

nem abban magában érzékeli a mást (itt: a transzcendenst) – anélkül tartalmaz többletet, hogy e többlet elérésének pusztá (a cél elérése után eldobható, vagy elvben más eszközzel is helyettesíthető) eszköze volna.

Ennyiben „autonóm” élmény, s épp ezért „esztétikai” (a modern értelemben) – de nem véletlen, hogy Szécsényi ezt az azonosítást sehol nem teszi meg, értelmezésében ugyanis „esztétikai” mivolta a *spirituális* élmény érzéki voltában áll. Mi több, mivel az érzéki élmény mindenhol, mindenkor adott, e könyvben az élmény esztétikai voltahoz mindennapisága is hozzátartozik. Addisonnak a derűről írt, az esztétikatörténetbe talán itt először beemelt esszéi tárgyalásakor Szécsényi azt hangsúlyozza, hogy az esztétikai tapasztalat megélését Addison szerint egy bizonyos „beállítódás” (*disposition*) teszi lehetővé, amely elsajátítható, nem kivételes, hanem a mindennapokban elérhető lelkiállapot. Ez különbözőteti meg a korai esztétikai tapasztalatot a spirituális gyakorlatokban már fellelhető hasonló élményektől, azoknak a „mindenki számára elérhető és a hétköznapi életben használható [...] változata” (85. old.). Érzéki, „horizontális”, mindennapi volta mellett azonban az az élmény a „megélt életet [...] az egyszer majd elérhető mennyei boldogsággal” kapcsolja össze, az esztétikainak nevezett élmény révén a „hétköznapiak mintegy átnyúlnak [...] a [...] túlvilági létbe” (uo.) – ennek fényében pedig teljes joggal mellőzi a könyv az autonómia fogalmát az esztétikai tapasztalat elemzésében. Máshol Szécsényi „önmagában és önmagáért” álló és élvezhető élményként jellemzi az esztétikai tapasztalatot (159. old.), s ennek, megint egy másik megfogalmazás szerint, az az oka, hogy a korban azt akkor is az érzékelés „közvetlensége” révén gondolták el, ha az, amit érzékelni véltek a tapasztalat megragadásban vagy megértésében, valami, a tapasztalaton kívüli eszme – és még akkor is, teszi hozzá, ha mi ma az ilyen közvetlenséget illúzióknak vagy konstrukciónak véljük (7. old.).

Mindez szemléltetheti, hogy Szécsényi okkal jellemezheti az általa vizsgált tapasztalatot az esztétikum

autonómiáját megidéző terminusokban, miközben azzal, hogy az esztétikai tapasztalatot nem választja el lényegileg spirituális jellegétől, elveti az autonómia eszményét. És ezért van, hogy a könyvben elemzett tapasztalat ugyanúgy tekinthető a modern értelemben vett esztétikummal történetileg folytonos jelenségnek, mint azzal diszkontinuus, attól elkülönülő élménynek. Ennek a megközelítésnek pedig – a könyvben meggyőzően állított történeti pontossága mellett – Szécsényi szerint az a legfőbb hozadéka, hogy megérthetjük, hogy „az esztétikai” a megformálódásának pillanataiban még „sokrétűbb és gazdagabb volt, mint amit később a filozófiai esztétikák ki tudtak vagy akartak aknázni belőle” (14. old.).

Ezt a különbséget a könyv akkor is állítja, amikor amellet érvel, hogy a filozófiai esztétika kezdetéhez gyakran sorolt szövegek valójában nem is tudják megmegragadni az itt „esztétikainak” tekintett újfajta tapasztalatot. Erről a hagyományos narratívákban is az esztétika történetének kiindulópontjaihoz sorolt Lord Shaftesbury és Francis Hutcheson kapcsán esik szó. Shaftesbury esetében ennek oka filozófiai meggyőződéseiben keresendő. Bár az esztétikai tapasztalat egyes aspektusai nagyon is megjelennek írásaiban (s e könyvben is fontos szerepet kapnak), Shaftesbury a platonizmus és/vagy a sztoicizmus nyelvén és fogalmaival igyekszik megragadni őket. Így például a fenséges fogalmának longinusi eredetében még megvan az a platonikus feltevés, hogy az élmény „önmagunk felfelé történő” meghaladását eredményezi, ám a tárgyalt korszakban a „természeti fenséges, a mérhetetlen új” élménye „a nagy, horizontális és fizikai kiterjedéssel kapcsolatos, s egyfajta eltelítődésként és egyre inkább »gyönyörteli iszonyatként«” jelenik meg. Az esztétikatörténetben az utóbbi a fontosabb, és Shaftesburyt gyakran társítják is ezzel a gondolattal, de Szécsényi változtat helyén a történeti narratívában, amikor amellet érvel, hogy a fenséggel társítható gondolatai közelebb állnak az előbbi, platonikus felfogáshoz (62. old.). Ahol pedig mégsem – mint például egy erdei jelenetet leíró passzusában,

ahol a helyszín homályos derengése nem elfedi, hanem lehetővé teszi az isteni jelenlét érzéki megélését –, akkor Szécsényi szerint Shaftesbury szándékai ellenére fut túl „azon a ponton, ahonnan még fenntartható a harmónia a platonikus-sztoikus nyelv és az az által rögzíteni szándékozott természettapasztalat között” (68. old.). Ezáltal nagyon is van helye az itt felvázolt „esztétikai” tapasztalat történetében, bár mivel Shaftesbury azt „a legmagasabb szépség visszfényeként próbálja bemutatni” (70. old.), az itt tárgyalt esztétikai élmény pedig szétfeszíti gondolkodásának fogalmi kereteit, ezt a helyet szándékai ellenére tudhatja magáénak.

Hutchesonnal kapcsolatban – akit az esztétikatörténet az első filozófiai esztétikai mű szerzőjeként tart számon – Szécsényi elsősorban arra irányítja a figyelmet, hogy épp a szépség rendszeres filozófiai leírására tett kísérlet akadályozza meg, hogy megragadja az „esztétikai” újszerűségét. Hutcheson sok tekintetben támaszkodik Addison fejtegetéseire, s például a képzelőerővel kapcsolatban az Addison-fejezetben elemzett álomszerűségekre tett utalásai Szécsényi számára azt jelzik, hogy Hutcheson „tisztában van a formálódó »esztétikai« szókészlettel”, ám annak elemei nem lehetnek részei egy filozófiai fogalmakat alkalmazó rendszeres értekezésnek (134. old.). Addison alapvető fogalmi hármasa közül Hutcheson csak a szépet tárgyalja, az újszerűt és a nagyságot azért nem, mert ezeket nem tudja absztrakt formulákban megragadni (140. old.). S bár érzékeli például a formátlanban, a szabálytalanban meglévő erős hatásokat, mivel ezeket a szépségről alkotott elméletére veszélyesnek tartja, a természetitől inkább az ember alkotta világhoz, az imitációhoz utalja őket, hogy „kanalizálja”, „megszelídítse” az olyan tapasztalatokat, amelyeket Szécsényi az esztétikai részünek lát, de amelyek integrálhatatlanok Hutcheson filozófiai esztétikájába (142. old.). Szécsényi Hutcheson egyéb műveiben talál olyan mozzanatokot, amelyek túllépnek a rendszeres filozófiájában megragadott esztétikain, például a szépség és az erény kapcsolatáról szólva előkerül a tudom-is-én-micsoda mo-

dellje, máshol pedig (például a nevetés elemzésében) az esztétikainak a társas kapcsolatrendszerben adott magyarázatai, vagy (például a belső áhítat tárgyalásában) a sejtés és intuíció kerül nála elő, s ezek mind elemei a könyvben „esztétikainak” tételezett tapasztalatnak, ám azzal, hogy mindez kívül esik a „filozófiai szépről” való elmélkedésén, Hutcheson végső soron megfosztja az esztétikait „mind a személyes-egzisztenciális, mind a vallási-spirituális dimenzióitól” (145. old.).

Shaftesbury és Hutcheson tehát szereplők maradnak ugyan az esztétikai megformálódásának narratívájában, de jelentőségük más fénytörésbe kerül (ez is a folytonosság és törés együttesének példája). Megjelenik ugyanakkor az esztétika történetében George Berkeley, akivel a hagyományos narratívákban eddig nemigen találkozhattunk. Ennek egyik oka, hogy gondolkodásának több vonása is kapcsolódik az itt esztétikainak nevezett tapasztalathoz, például azáltal, hogy annak „vallási-ájtatos potenciálját [...] emeli ki és alkalmazza” (152. old.), vagy hogy immaterialista felfogása, melyben az érzéki észlelés forrása nem az anyagi külvilág, hanem Isten, mintegy „spiritualizálja az érzékelést”, a hétköznapi érzékelést „permanens spirituális tapasztalat[tá]” teszi (154. old.). Berkeley legeredetibb hozzájárulását az új tapasztalat megfogalmazásában Szécsényi abban látja, ahogyan a Shaftesbury fent említett erdei jelenetében leírt borzongató homályosságot egyenesen a láthatatlanságig fokozza, mikor a nyelvről elmélkedve arról ír, ahogyan erős szenvedélyek képek közvetítése nélkül válnak közölhetővé, s e láthatatlanságot nem misztikus vagy fideisztikus metaforákon, és nem az értelmi beláthatatlanságon, hanem a közvetlen érzékelésen és átérzésen keresztül írja le (159. és 161. old.). A vallási érzülettel bíró ember számára „a világegyetem látható szépségét és harmóniáját átjárja és személyesen megélhetővé teszi a láthatatlan titkot beburkoló fenséges érzése” (165. old.). A fenséges Berkeley-nál nem rendkívüli, esetleges tapasztalat, nem jár kétségbeesítő rettenettel, hanem „a hétköznapi vallásesztéti-

kai tapasztalat nélkülözhetetlen eleveként jelenik meg” (161. old.). Bár Szécsényi Berkeley kapcsán teológiai esztétikáról beszél, ez nem valamiféle szisztematikus teológia és esztétika egybekapcsolását jelenti, hanem olyan vallásos élmény érzékelését a külvilágban, amely az e világi, hétköznapi élet része.

Az elmondottak után talán nem véletlen, hogy abban a gondolati és módszertani kontextusban, amely nem annyira elméleti építményekre, mint egy tapasztalat leírásaira koncentrál, a könyv maga nem is törekszik arra, hogy a tárgyalt szerzők gondolkodásának áttekintő „rendszerét” felvázolja. Mint ahogy az sem véletlen, hogy az elemzett szövegek többsége nem tudományos értekezés, hanem esszék, prédikációk, dialógusok, útinaplók, tájleírások, regények (az említett Gracián-mű mellett a *Don Quijote* is) és egyéb, nem szisztematikus elméleteket elővezető írások sorából áll. Ennek nemcsak az az oka, hogy a korban még jellemzően az sem öltötte rendszeres filozofálás formáját, amit esztétikai fejtegetésnek tekinthetünk, de az is, hogy az itt dokumentált esztétikai tapasztalat fontos része a benne való immerzió és a hétköznapi élethez való közelsége, s az akadémikus értekezések ezt kevésbé tudják megragadni, mint a szépírás és a filozófia vagy teológia határmezsgyéin mozgó szövegek. Rejlük persze némi veszély is az ilyen szövegek elemzésében, amennyiben metaforák, asszociációk, szóhasználatok, spirituális tartalmakra tett „finom célzások” (110. old.) értelmének kibontása is szükséges hozzá, és vélhetően lesz olvasó, aki egy-egy helyen vitába szállna Szécsényi értelmezéseivel. Ez azonban közel sem jelenti, hogy Szécsényi bárhol ellenőrizhetetlen érvényű szubjektív értelmezésekbe csúszna, vagy hogy ne tudói távolságtartással tárgyalná a spirituális élmények elragadtatott leírásait; mindenhol figyelmes, részletes és általában meggyőző elemzései sokszor igen komoly filológia érvelésekkel egészülnek ki, s a szerző hatalmas ismeretanyagot mozgatva kontextualizálja a tárgyalt szövegeket. Mindezek miatt *A modern esztétika feltalálása* nem könnyű olvasmány.

Az érvelés általában nem csak egyirányú, kiter lehetséges ellenvetések mérlegelésére, különböző hagyományok és kontextusok ütköztetésére, s mindezt viszonylag tömören teszi, néha meglehetősen sűrű szöveget alkotva. Bevallom azonban, hogy talán nem érezném ennyire sűrűnek, ha nyomtatásban olvastam volna, de a könyv sajnos e-könyvként látott, nos, nem napvilágot, legfeljebb képernyőfényt, méghozzá valamilyen érthetetlen okból roppant kicsi sortávolsággal és margókkal – ily módon fizikailag is „sűrű” formában. Szintén érthetetlen, de következetes (tehát vélhetően szándékos) az a tipográfiai eljárás, amely a „lásd” vagy a „vö.” kifejezéseket a hivatkozást tartalmazó zárójelen kívülre helyezi – esetleges példával szemlélítve: „...a predesztinációról szól, lásd erről még (Pavlovits 2010. 150–178)” –, s így a mondatok részévé teszi azt, ami nem a mondat, hanem a hivatkozás része. Jelen formájánál sokkal jobb kiállítást érdemelne ez a könyv, s talán ha majd nyomtatásban is kézbe vehetjük, az olvasás élményének minősége is javul.

No de persze ezek apróságok a könyv kínálta nem csekély intellektuális élményhez képest. Főszereplőit a szerző a hazai tudományosságban példátlan tárgyismerettel mutatja be; miközben igen kiterjedt filológiai és szakirodalmi ismeretek birtokában kalauzol itthon sokszor kevésbé ismert szövegek világában és igen nagy időtávot átfogó kutatásában, sehol nem veszíti szem elől mondandójának és érvelésének fő irányait. A könyv néhány témájának ezen futó ismertetése érzékeltetheti, ahogyan *A modern esztétika feltalálása* egyszerre állítja egy újonnan megjelenő tapasztalat esztétikai és spirituális voltát. Bár az esztétikum itt olvasható jellemzése ezáltal némiképp eltér a hagyományos esztétika-történetek premisszáitól, Szécsényi sikerrel illeszti azt a modern esztétika immár újabb nézőpontokkal gazdagodó történetébe, mert miközben egyfelől nem kíván alternatív esztétikatörténetet kreálni, másfelől egy folytonos narratíva ideálja nem tartja vissza a diszkontinuitások detektálásától.

A kötet bizonyos értelemben összetart Szécsényi korábbi munkáival. Első könyvében (*Társiasság és tekin-tély*. Osiris, Bp., 2002.) az ízlés és a társadalmi-politikai lét összefüggéseire koncentrált; a 2009-ben megjelent *Szépség és szabadság* című tanulmány-kötete (L'Harmattan, Bp.) egymástól eltérő témájú írásokat tartalmaz ugyan (melyek nem is mind fő kutatási területére, a XVII–XVIII. századra és a brit gondolkodásra összpontosítanak), de a címében megjelölt közös szál az esztétikai kategóriák és a szabadság összefüggése. Jelen kötet pedig a spirituális tapasztalat felől közelít ahhoz a „tapasztalati formához”, amit esztétikainak nevez. Társadalom, politika, szabadság, moralitás, vallásos élmény – Szécsényi

munkái újabb és újabb kontextusokban közelítenek az esztétikumhoz, az esztétika forrásvidékén alkotó szerzők és a korban formálódó fogalmak különböző irányú elemzései épülnek írásaiban egymásra. Mostani könyve is annak a törekvésnek a része, amely a korai esztétikatörténet anakronizmusok és visszavetítések veszélyei által árnyékolt területének kihívásaira reagál. De nemcsak korábbi könyvei, hanem e kötet genezise is arra utal, hogy munkáiban Szécsényi szisztematikusan dolgozza ki azt a módszert vagy megközelítést, mellyel nemcsak az esztétika történetéhez, de historiográfiájához is érvényes módon tud hozzájárulni. A könyv fejezeteinek változatai angolul vagy magyarul már mind külön is megjelentek,

néha egy évtizedre is visszamenőleg (például a *gustus spiritualis* témájáról magyarul először 2012-ben, angolul 2014-ben írt, a tudom-is-én-micsoda fogalmáról Szécsényi esszékötet szerkesztője volt 2010-ben, Hutchesonról az itt megjelent fejezet angol változatával járult hozzá a *Journal of Scottish Thought* általa szerkesztett Hutcheson-különszámahoz 2016-ban, Shaftesbury és Addison tárgyalása pedig egész munkásságát végigkísérte). Régóta és koncepciózusan készülő munka gyümölcse tehát ez a könyv – egy jelentős eszmetörténeti teljesítmény eddig leginkább innovatív és legmerészebb darabja.

KOMÁROMY ZSOLT

Az igazság keresése
és a helyesen megfogalmazott
magyar mondat a legjobb eszköz
az ember méltóságának
a védelmére.

MAGYAR NARANCs

magyarnarancs.hu